

et egy 2006 februárjában *Gazdaság-, társadalom- és történeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei* címmel tartott tudományos konferencián elhangzott 25 előadás egy sornya formált változatát tartalmazza. A konferencia célja, hogy áttekintést nyújtson a jelenleg folyó történeti és történeti antropológiai kutatások alapját jelentő írott, tárgyi anyag használatával kapcsolatos kérdésekről, módszertani és forráskritikai megközelítésekről, lehetőségekről. A bemutatott források egy része nemcsak levéltárakba gyűjtve, nem egyszer helyben, a munka során családoknál, vagy intézményeknél megőrzött iratanyagok, vagy olyan levéltári állományokból kerültek elő, amelyek még feldolgozatlan, publikálatlan állapotban várják jobb sorsukat. A tanulmányokban érintett források kronológiai spektruma a kora újkortól a 20. századig terjed.

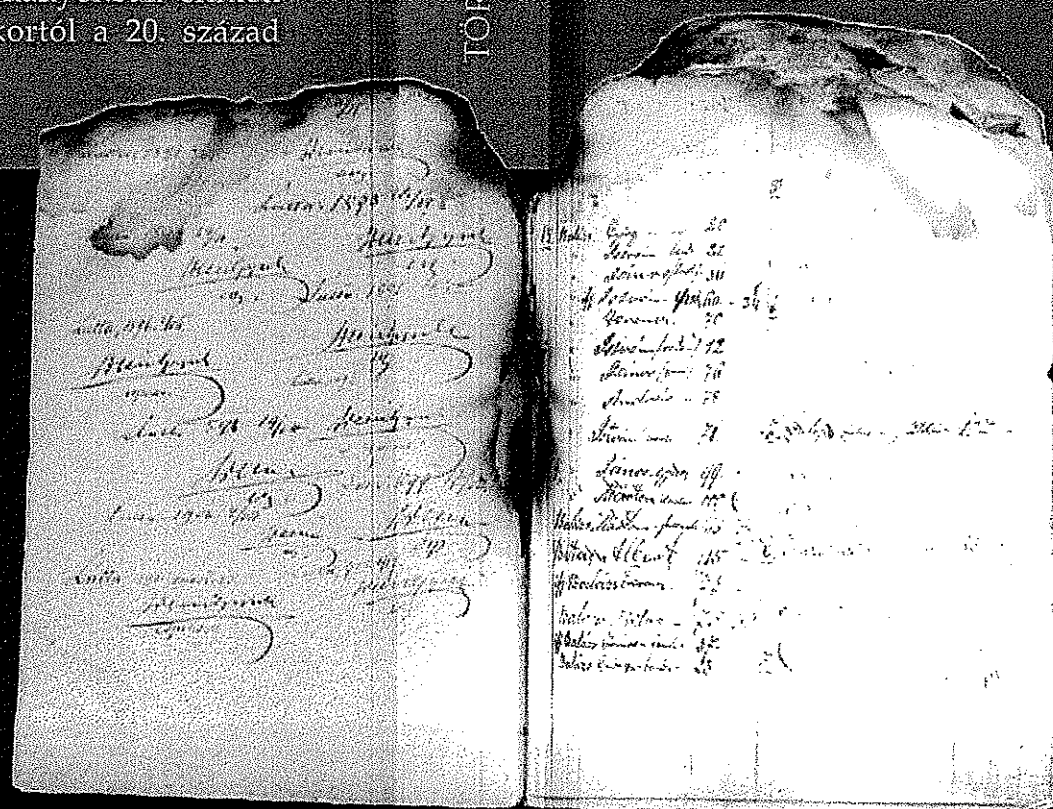
TÖRTÉNETI FORRÁS - NÉPRAJZI OLVAS

FÜLEMILE AGNES
KISS RÉKA
SZERK.

TÖRTÉNETI FORRÁS - NÉPRAJZI OLVASAT

gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források
néprajzi értelmezésének lehetőségei

Documentatio Ethnographica 23

9 78 963 236 045 4

L'Harmattan

H

L'Harmattan

Documentatio Ethnographica 23.

Sorozatszerkesztő:
Fülemile Ágnes

Az MTA Néprajzi Kutatóintézete
és a L'Harmattan Könyvkiadó közös sorozata

Történeti forrás – Néprajzi olvasat

Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források
néprajzi értelmezésének lehetőségei

Szerkesztette:
Fülemile Ágnes és Kiss Réka

L'Harmattan
MTA Néprajzi Kutatóintézete

2008

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Népművészeti Kollégiuma támogatta.

© Szerzők, 2008
© Fülemile Ágnes – Kiss Réka, 2008
© MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2008
© L'Harmattan Kiadó, 2008

ISBN 978 963 236 0454
ISSN 0138-9793

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979

harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

A szöveget Csonka-Takács Eszter gondozta.
A borítót Fülemile Ágnes fényképének felhasználásával Ujváry Jenő tervezte.
A nyomdai előkészítés Kardos Gábor munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter.

Tartalom

Fülemile Ágnes – Kiss Réka
Előszó

7

Gazdaság és intézmények

Szilágyi Miklós
Recens megfigyelés a történeti adatban – a recens adat történelmi jelentése 13

Csáki Árpád
„Azon kastélyban való kamarahelyek.” Adatok a háromszéki templomvárak
conservatoriumainak rendszeréhez 25

H. Csukás Györgyi
Adatok a magyar módra való bőrkikészítéshez a szűgyártó árszabások alapján 41

Dominkovits Péter
A kora újkori Sopron szőlőműveléssel, borral kapcsolatos forrásairól
(Adatok, szempontok) 68

Égető Melinda
A Néprajzi Kutatóintézetben folyó hegytörvény kutatás eredményeiről
és tapasztalatairól 87

Polgár Tamás
A szőlőhegyi státútumok szerepéről, használatáról Somogy megyében.
Korreferátum Égető Melinda előadásához 94

Tuza Csilla
III. Károly céhrendeleteinek hatása a céhprivilegiumokban az 1730-as években 99

Nagy Zoltán
Az írott források több szempontú összevetése kézműves-ipartörténeti kutatásban
– Egy 1853. évi körmendi műiparos névjegyzék feltárásának tanulságai 104

Knézy Judit <i>Számadások a csurgói uradalomban a 18. században</i>	133
Petercsák Tivadar <i>Az erdő- és legelőközösségek trott forrásai</i>	145
Bárth János <i>Tizesjegyzőkönyvek a Székelyföldön</i>	150
Ozsváth Gábor Dániel <i>A vízjogi kataszter mint a népi vízerőhasználat alapvető forrása</i>	158
Pozsony Ferenc <i>Gazdasági és társadalmi élet az első világháború idején egy zabolai tűzér leveleinek tükrében</i>	183

Műveltség és életmód

Sz. Kristóf Ildikó <i>Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írti-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század)</i>	209
Deák Éva <i>A kora újkori erdélyi öltözködés a viseletszabályozások és viseletsorozatok tükrében</i>	225
P. Szalay Emőke <i>A református egyház ónedényeinek kutatástörténeti jelentősége</i>	236
Ságvári György <i>Magyar nyelvű és magyar vonatkozású 18. századi katonai végrendeletek a bécsi hadilevéltárban</i>	245
Granasztói Péter <i>Lakótér-használat és mindennapi gesztusok elemzése inventáriumok segítségével (Kiskunhalas, 1760–1850)</i>	256
Kocsis Gyula <i>„...nevezett nő munkás, szorgalmas és iparkodó...” Az életmód vizsgálatának 19. századi komplex forrása: a megyei árva-törvényszékek iratanyaga (Pest-Pilis-Solt vármegyei példa)</i>	268

Egyház és társadalom

Bárth Dániel <i>Egyházi források a történeti szokás kutatás szolgálatában</i>	290
Tomisa Ilona <i>Búcsújáró helyeink és a szentkultusz alakulása a 16–17. századi Magyarországon korabeli egyházi források alapján</i>	301
Küllös Imola <i>Tények és értékelő megjegyzések a Küüllői Református Egyházmegye Levéltárának (1639–1952) mentési munkálatairól</i>	310
Kiss Réka <i>Református egyházjegyzelmi iratok elemzési lehetőségei – kora újkori példák</i>	316
Szacsavay Éva <i>Soli Deo Gloria. Református szellemi programok megjelenése a paraszti gondolkodásban, életmódban. (A dunabogdányi Kristóf család példája)</i>	339
Balogh Balázs – Fülemile Ágnes <i>„...az utókor is borzadjon meg olvasásán!” – A Kalotaszegi Egyházmegye Esperesi Hivatala 20. századi iratanyagának társadalomtörténeti tanulságai</i>	361
A kötet szerzői	394

SZ. KRISTÓF ILDIKÓ

Statisztikák, használatok, olvasatok

Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól
és módszereiről (16–18. század)

Az alábbiakban szeretném metodológiai szempontból újragondolni azt a vizsgálati problematikát, ami 1991 óta foglalkoztat – s foglalkoztat akkor is, ha közben el-el fordultam tőle. Más témáknál, más kontextusokban később újra meg újra beleütköztem ugyanazokba a kérdésekbe – a kora újkori *kommunikációs formák* mibenlétének a kérdéseibe –, amelyek eredetileg is felkeltették az érdeklődésemet. Szándékosan használom a *kommunikáció* kifejezést, mint tágabb referenciájú terminust, írni-olvasni tudás, alfabetizáció- vagy írásbeliségtörténet helyett, hiszen az a jelenség, amivel kutatásaim során találkoztam, jóval összetettebb annál, mintsemhogy a bevett, megszokott módon és kifejezésekkel leírható lenne. A munkám során felmerült kérdések elsősorúen forráshasználati, forrásértelmezési, tehát lényegében kutatómódszertani-kutatástörténeti kérdések voltak: ezeket szeretném most – az eddigieknél bővebben, és a tanulmánykötet tematikájának megfelelően, jobban előtérbe helyezve – bemutatni. A már megírtakhoz képest új felfedezésekkel nem fogok most szolgálni; inkább módszertani szempontból szeretném áttekinteni az eddig megtett utat.¹

Franciaországi tanulmányaim során, 1991 és 1995 között alkalmam volt szó szerint is beleszocializálódni abba a diskurzusba, azokba a vitákba, amelyeket a pá-

¹ Ez az összefoglalás, melyet kommunikációtörténeti kurzusaim hallgatóinak, valamint érdeklődő kollégáimnak a kérésére állítottam össze, tehát bevallottan egyes, már publikált kutatásaim tanulságainak az újragondolására épül (lásd Sz. Kristóf 1995; 1999; 2002 és 2008a; Klaniczay–Kristóf 2001), s egy ezekből összeválogatott, átfogó szakirodalm-jegyzéket tartalmaz. Felhasználtam hozzá ugyanakkor néhány, mindeddig asztalfiókban maradt kutatás-kezdeményt, illetve fogalmazványt is. Utóbbiak közé tartozik például egy korábbi, a 17–18. századi magyarországi katolikus kongregációk tevékenységére irányuló – be nem fejezett – vizsgálatom, amely arra irányult, milyen szerepük lehetett e laikus – női és férfi – társulatoknak az írni-olvasni tudás terjesztésében; illetve ide tartozik egy még régebben, Monok István felkérésére írott, de a tervezett kiadvány meghíúsulása miatt máig publikálatlanul maradt nagyobb összefoglaló tanulmányom. A jelen írás létrejöttét is az F 023078 számú OTKA-pályázatnak köszönhetem („Falusi és városi kommunikációs módok a 16/18. századi Magyarországon”, 1997–2002), akkor is, ha az már évekkel ezelőtt lezárult.

Üdvözlét Zúrányból — Gruss aus Zúrány — Vasútállomás

Utcarészlet

rizsi Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) kultúrtörténészei folytattak a kora újkori városok és falvak alfabetizációs kultúrájáról, olvasási szokásairól, illetve ezek vizsgálati lehetőségeiről. Tudománytörténetileg az 1990-es évek eleje általánosságban egy rendkívül sokszínű, s inkább kísérletező, mintsem megállapodott korszak volt Franciaországban. Olyan korszak, amikor a klasszikussá vált francia történeti kutatási irányzatok – a különböző kvantitatív történelmek, a mentalitástörténet, vagy a történeti antropológia – a posztmodern jegyében már megkérdőjeleződtek, s velük együtt jellegzetes módszereik – így például a nagy számok és százalékok törvényére építő statisztikák, a diakron, szűrőpróbaszerű úgynevezett *szériális* módszer (Jacques Le Goff), a hosszú időtartam (Fernand Braudel), vagy a néprajzi/antropológiai párhuzamok és magyarázatok alkalmazása – is kezdték értéküket veszíteni, lekerülni arról a piedesztálról, ahová még az 1960-as, 1970-es évek történeti lelkesedése emelte őket. Olyan korszak volt ez, amikor maga az *Annales*-iskola (vagy inkább – Jacques Revel szokott pontosítása szerint – *Annales*-kör) is bevallotta a válságát élte: a francia társadalomtörténet-tudomány az 1970-es, 1980-as évek óta annyira sokféle különböző témában és területen volt már érdekelt, hogy valósággal – Bernard Lepetit azóta hírhedtté vált kifejezésével élve – „szétforgácsolódott,” mozaikjaira esett szét (*histoire émiétte*).² Olyan korszak volt tehát az 1990-es évek eleje, amikor egyrészt a kisebb léptékű, a mikrotörténeti megközelítés került előtérbe (Jacques Revel), másrészt a diszkurzivitásra (Michel Foucault), a társadalmi kontextus és a kulturális praxis – használatok és gyakorlatok – vizsgálatára (Pierre Bourdieu és Michel de Certeau), valamint a kulturális reprezentáció/reprezentativitás kérdésére (Roger Chartier) helyeződött a hangsúly, és a történetészek elitje immár nem a néprajztudomány és a szociál- vagy kulturális antropológia felé tájékozódott, hanem inkább a posztmodern filozófia, irodalomelmélet, és kultúrszociológia felé. Fő vonalaiban, nagyon leegyszerűsítve, ez utóbbiak voltak akkoriban az újnak számító tájékozódási irányok, potenciális kiutak – úgymond – a válságból.

Specifikusan az írni-olvasni tudás kutatása is megélt egy effajta válságot és paradigmaváltást – úgy vélem, nyugodtan beszélhetünk itt paradigmaváltásról –, aminek jómagam is közvetlen szemtanúja voltam, hiszen az a professzor, akinél akkoriban Párizsban PhD tanulmányokat folytattam, az előbb említett Roger Chartier, az új olvasástörténeti megközelítéseknek az egyik – vagy inkább a – vezéralakja volt.

Miben állt ez az új szemlélet?

Mindenekelőtt az írni-olvasni tudás kvantitatív mérési módszerének a kritikájából. Az 1960-as, 1970-es években Franciaországban és Nagy-Britanniában virág-

zó úgynevezett *kvantitatív alfabetizáció-történet*, illetve ugyancsak *kvantitatív könyvtörténet* képviselői – François Furet, Jacques Ozouf, a *Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle* (Könyv és társadalom a XVIII. századi Franciaországban) nagy összefoglaló köteteinek történetészei, vagy Lawrence Stone, Robert Schofield, Michael Sanderson, David Cressy és sokan mások – alapvetően egy olyan hipotézis jegyében dolgoztak, amely élesen megkülönböztette egymástól az írásbeliséget és a szóbeliséget (Furet–Ozouf 1977a; 1977b; *Livre et Société* 1965; 1970; Cressy 1981; Sanderson 1972; Schofield 1981; Stone 1964; 1969). Ahogy máshol már szólhattam róla (Sz. Kristóf 2002: 3–5), két, lényegében teljesen különálló kommunikációs módként kezelték azokat, és társadalmi közegük terén is sokkal inkább szembeállították őket egymással, mintsem hogy együttlétezésüket, egymásba fonódásukat és azok következményeit hangsúlyozták volna. Ezt a hipotézist mindenképpen alátámasztani, megerősíteni látszottak az akkoriban elsődlegesen vizsgált – s akkoriban egyébként igen nagy felfedezésnek számító – aláírássorozatok megőrzítő dokumentumok: olyan történeti források, amelyek nagytömegű, hosszú távot átfogó, igen-nem jelleggel összesíthető, vagyis szigorú statisztikai vizsgálatoknak alávethető névaláírásokat, illetve keresztvonásokat tartalmaztak. Franciaországban a klasszikus forrás az úgynevezett *Maggiolo-jelentés* volt: országos szórású, a katolikus egyház által vezetett házassági anyakönyvek anyaga az 1686 és 1876 közötti periódusból. E forrásanyag volumenének az érzékeltetése végett megemlíteném, hogy pusztán az *ancien régime* időszakából, az 1686–1790 közötti időből több mint ötszázezer házasság adataival, azaz körülbelül egymillió aláírással, illetve keresztvonással tudtak dolgozni az immár számítógépes technikát is alkalmazó történetészek.³ Nagy-Britanniában egyrészt a különböző hűségesküi forrásanyaga volt hasonló módon vizsgálható: az 1642-es *Protestation Oath*, a protestantizmus, a Church of England melletti hűségeskü aláírássorozatai (ez csak a 18 év feletti férfiak aláírásait tartalmazta), az 1723-as *Test Oath*, az I. Györgyhoz tett, ugyancsak pápaelenes hűségesküé (ezt már minden 18 év feletti nőnek és férfinak alá kellett írnia), valamint az egyházi vezetésű házassági anyakönyvek adatai (az anglikán egyház matriculumaival az 1754 és 1837 közötti időszakból [Stone 1964; 1969]). Úgy tűnik, a forrásanyag jellege az értelmezés mikéntjén is ott hagyta a nyomát úgy Franciaországban, mint Nagy-Britanniában. A lényegében bináris adatokból nyerhető statisztikák egy meglehetősen egysíkú, merev interpretáció kialakulásával jártak együtt: vagy aláírt valaki, vagy nem/illetve csak keresztet rajzolt, ennek megfelelően tudhatott vagy nem tudhatott – az értelmezések szerint – írni és olvasni. Jól érzékelhető az is, hogy ekkoriban ennek a felfogásnak a jegyében a kora újkori nyugat-európai társadalmakban előszeretettel különböztettek meg *alfabetizált eliteket*, illetve egy nagyjában-egészében *analfabétának*, szóbeliségben élőnek tekintett népi

² Ennek a válságérzékelésnek a megnyilvánulásai érhetők tetten az *Annales* folyóirat két metodológiai-áttekintő szerkesztőségi cikkében: *Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?* 1988 és *Histoire et sciences sociales; Tentons l'expérience*, 1994. Lásd még ugyanerről bővebben és szélesebb kitekintéssel Noiriel 2001.

³ A Maggiolo-jelentésről lásd Furet–Ozouf 1977a; 1977b.

kultúrát, ahogyan például – s talán a legszélsőségesebb módon – Robert Muchembled tette (Muchembled 1978).

Ez a kutatómódszertani dichotómia – *bináris oppozíció* –, amint erre máshol már szintén rámutattam (Sz. Kristóf 2002: 3–5), más tudományágak sajátja is volt ebben az időben. Többek között például a szociál- és a kulturális antropológia is igen régóta hasonlóképpen gondolkodott az Európán kívüli preindusztriális társadalmakról: Edward B. Tylortól Claude Lévi-Strauss-ig, Jan Vansináig vagy Jack Goody-ig számosan igyekeztek írást *használó*, illetve írás *nélküli* kultúrák – tömbösített – szembeállításával megragadni és magyarázni Európa (elsősorban Nyugat-Európa) és az Európán kívüli népek sajátosságait, különbségeit.⁴

Az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején kibontakozott, Roger Chartier vezette francia *olvasástörténet* – egyfajta poszt-strukturalista, posztmodern kultúratörténeti irányzat – ugyanakkor a fent említett általános válságérzelet hatása alatt (és azt egyben ki is fejezve) túlságosan merevnek, megtevesztőnek és elavultnak tekintette az ilyen és hasonló kétpólusú megközelítéseket. Helyettük inkább egy olyat javasolt, amely a mindenkorai kommunikációs formák *pluralitás*ára helyezte a hangsúlyt, s a különböző formák *együttes* vizsgálatát tűzte ki célul. Magának az írni-olvasni tudásnak a szűkebb területén is elvetette a hagyományos bináris felfogást, és helyette inkább az „alfabetizáltság” vs. analfabétizmus két pólusa *között* létező kommunikációs képességek, részképességek, illetve lehetőségek sokaságát tételezte, utóbbiak feltárására, vizsgálatára buzdított. Az irányzat egyik fő tétele szerint a kora újkor tekintetében ilyennek tekinthető például a *csak olvasni tudás* képessége, illetve ennek különböző variációi, így például a csak nyomtatott szövegek olvasni tudásának a képessége (Chartier 1976; 1985; 1986 stb.). Sokat merítve továbbá Pierre Bourdieu és Michel de Certeau szociológiájából, az új olvasástörténet elsősorban a mindenkorai *használatokra* és *értelmezésekre* koncentrált: így például írott vagy nyomtatott szövegek különböző – hétköznapi-mindennapi, ünnepi, profán, szakrális, rituális stb. – használati módjait és interpretációs gyakorlatait kereste, illetve keresi. Egyik igen lényeges meglátása szerint magának az írásnak vagy az olvasásnak az aktusa korántsem meríti ki valamely szöveg használatának – mint a mindenkorai „*elsajátítás*” (*appropriation*) kulturális gyakorlatának – a lehetséges módozatait. A textuális használati módok mellett ugyanis léteztek olyan *tárgyszerű* (a tárgyakkal való bánásmódhoz hasonlító), taktilis, rituális, mágikus stb. módok is – például írott vagy nyomtatott szövegeket nyakba kötöttek, fej alá tettek, csókkal illették, vagy egyenesen elfogyasztottak –, amelyekről egyelőre igen keveset tudunk, vagy ha tudunk is, ezek korántsem kapták meg még az őket meg-

⁴ Tylor 1960; 1964; Lévi-Strauss 1962; 1973; Vansina 1973; Goody 1968; 1977; 1986; 1987; Goody–Watt 1962–1963. Más tudományágakról – az ugyancsak francia és angol, valamint amerikai történeti antropológiáról, illetve a hazai néprajztudományról – a megfelelő szakirodalom felsorolásával lásd Sz. Kristóf 2002: 3–5.

illető, kifejezetten olvasástörténeti–kommunikációtörténeti figyelmet. Ennek a megközelítésnek a jegyében különös hangsúlyt kapnak tehát a különböző *kevert* kommunikációs formák: amikor például írott szövegek orális gyakorlatok közé ágyazódnak (igen nagy múltú és Európa-szerte ismert gyakorlat például, hogy a bibliával, vagy a zsoltároskönyvekkel varázsolni, jósolni is lehet⁵), vagy amikor, *vice versa*, a szóbeliség írott, nyomtatott szövegekben/szövegeken hagyja ott a nyomát (így például a kalendáriumok, ponyvanyomtatványok tipográfiai megjelenítése sokat elárul arról, milyen olvasási képességű közönségnek szánták azokat [Chartier 1985; 1987a; 1987b; 1989a; 1989b; 1992]). Az irányzat tehát, a szövegformákból és a szöveghasználat hétköznapi gyakorlataiból kiindulva, igen nagy figyelmet fordít a kommunikáció jellegzetes *sűrű* formáira, aminek a verbális formák (a szóbeliség és az írásbeliség) ugyanúgy részét képezték(ik), mint a non-verbálisak (szimbolikus tárgyak és szimbolikus cselekedetek).

Ez az új olvasástörténeti megközelítés – ami mára gyakorlatilag már nemzetközivé vált (*histoire culturelle de la lecture*, illetve *cultural history of reading* néven) – azért is rendkívül figyelemre méltó, mert nemcsak tudományfilozófiai vagy elméleti szociológiai megfontolásokból nőtt ki, hanem konkrét történeti vizsgálatokból, forráselemzések egész sorából született; háttérirodalma (hazai francia, valamint nemzetközi egyaránt) igen jelentős mennyiségű és minőségű. Már az 1980-as években igen sok nyugat-európai kutató rámutatott ugyanis – amikor a kvantitatív módszerrel nyert eredményeket például más, elbeszélő jellegű forrásokkal szembesítette –, hogy a keresztvonások (névalírás helyett kereszttek rajzolása) nem szükségszerűen jeleznek teljes analfabétizmust.⁶ Az angol és a svéd példát már egy korábbi munkámban említettem (Sz. Kristóf 1995: 68), jelentőségük okán azonban megérdemlik, hogy itt is megemlékezzem róluk. Margaret Spufford angol történész már 1979-ben – majd aztán 1981-ben és 1982-ben megjelent könyveiben – bizonyítani tudta 17. századi alacsony származású emlékiratírók feljegyzéseinek a segítségével, hogy a korabeli angliai alsófokú oktatási rendszerben az első évben olvasni tanították meg a kisiskolásokat, írni (és számolni) csak ezután. Azoknak az angol parasztyereknek tehát, akiket szüleik a gazdasági munka követelményei miatt egy idő után kivettek az iskolából, olvasni megtanulni még éppen lehetett idejük, írni megtanulni azonban általában már nem (Spufford 1979; 1982). Ugyancsak az 1980-as évek legelejéhez tartozik Egil Johansson svéd történész felfedezése, aki a svéd lutheránus egyház 17–18. századi jegyzőkönyveiben bukkant egy valóságos

⁵ Az írott/nyomtatott szövegek rituális-mágikus használatára vonatkozó középkori, kora újkori és újkori kultúrtörténeti adatok tömegéből lásd például Thomas 1978: 209–300; Gunda 1989; Sz. Kristóf 1995; Klaniczay–Kristóf 2001.

⁶ A kvantitatív alfabetizációkutatással kapcsolatos módszertani és értelmezési problémákat kitűnően összefoglalja Graff 1981. A módszer kritikája sokszor olyan kutatók részéről érkezett, akik korábban maguk is elkötelezett hívei és művelői voltak annak, például Cressey 1981; Schofield 1981; Houston 1982; Smout 1982; Reay 1991.

„katekizációs kampány” nyomaira, amely lelkészek és egyházi tanítók révén azokon a területeken – például elszigetelt falvakban – is biztosította az olvasni tanulás lehetőségét (sőt, itt nem ritkán az írni tanulását is), ahol alapfokú iskolák nem működtek (Johansson 1981). Ami pedig a katolikusokat illeti – így például Franciaországban –, az ő esetükben egyenesen azok a történészek bukkantak a csak olvasni tudás képességének a kora újkori nyomaira, akik a hosszútávú kvantitatív vizsgálatokat is elvégezték. François Furet és Jacques Ozouf könyvének egyik alapvető fejezete 17–18. századi vidéki kongregációk, női harmadrendek tevékenységét elemzi, és megállapítja, hogy ezek közül számosan tanítottak alacsony származású, falusi és kisvárosi leányoknak – különféle kézimunkák mellett – csak olvasást (Furet–Ozouf 1977b: I. 199–228).

Már az 1980-as évek nyugat-európai kultúrtörténeti kutatásai bebizonyították tehát, hogy a teljes analfabétizmus és az írni-olvasni-számolni tudás teljeskörű birtoklásának a két szélső pólusa között valóban számos köztes lehetőség adódott, melyekkel a kora újkori kultúra történészeinek nagyon is számolnia kell. A Chartier vezette irányzat tulajdonképpen csak összegezte, szintetizálta ezeket a vizsgálatokat, és levonta a megfelelő módszertani következtetéseket. Némileg leegyszerűsítve, lényegében a mennyi vizsgálatáról a hogyanéra helyezte a hangsúlyt, statisztikák és százalékok helyett a használatok és az olvasatok történeti formái felé fordult. Alapvető újdonsága volt ugyanakkor, hogy rámutatott, ezek a köztes lehetőségek, kommunikációs részképességek – például a csak olvasni tudás –, illetve az azoknak megfelelő kulturális gyakorlatok – írott szövegek tárgy-szerű, rituális stb. használatai – korántsem csak a parasztság sajátjai voltak a kora újkorban, hanem számos más társadalmi rétegéi is. Egyes gyakorlat-, vagy használat típusok a kis- és nagyvárosok polgárai, vagy a kis- és középnemesség, sőt az egyháziak köréből is ugyanúgy adatolhatók voltak. Ennek megfelelően az új francia olvasástörténet azt a módszertani követelményt állította fel, hogy a kutatók ne valamely előre kiválasztott társadalmi rétegből (így például a parasztságból) induljanak ki, hanem a vizsgált kulturális gyakorlat vagy használat típusából magából, s ennek az elterjedtségét nézzék meg aztán a vizsgált társadalom különböző csoportjaiban. Így volna – az ambíciózus elképzelés szerint – összeállítható az a „kommunikációs repertoár” (mint „kulturális repertoár”), amiből az akkori emberek válogathattak mintegy; illetve válogathatnak, hiszen az irányzat recens jelenségek vizsgálatára is kiterjed (Chartier 1976; 1986; 1987a; 1992; 1994).

Az új francia olvasástörténet esetében tehát egy jellegzetes – immár nem társadalom-, hanem – kultúra-központú, posztmodern kritikai, ugyanakkor teljes mértékben forráscentrikus történeti megközelítéssel van dolgunk. Ez az izgalmas egyveleg volt az, ami számomra is olyan vonzóvá tette – és teszi ma is – ezt a megközelítést.

Amikor jómagam még 1993-ban elkezdtem foglalkozni a magyar történeti forrással, az előbb tárgyalt problémákat a hazai kultúrtörténet terén is rele-

vánsnak találtam, annak ellenére, hogy nálunk nemigen akadtak olyan sorozatjellegű történeti források, amelyeket a fent említett francia vagy angol törekvéseknek megfelelően tömegesen „kvantifikálni” lehetett volna. Mégis, akadt néhány közös tájékoztató pont. Közismert például, hogy a Furet–Ozouf-féle alfabetizációvizsgálati módszert az 1970-es években Benda Kálmán igyekezett meghonosítani Magyarországon, jöllehet, ő jóval kisebb és jóval rövidebb távú aláírás-sorozatokkal dolgozott. Egyik alapvető, sokat idézett megállapítása szerint Magyarországon a 18. század harmadik harmadában (1768) a községi előjáróknak legfeljebb 14%-át lehet írástudónak tekinteni (Benda 1976: 56; 1977). Bár ő maga is valószínűsítette, hogy olvasni ennél azért jóval többen tudhattak, mind ő, mind pedig a 19. századi paraszti művelődés formáiról ugyancsak az 1970-es évek elején hosszabb összefoglalást készítő Balogh István inkább kételkedett abban, hogy az írott és a nyomtatott kultúra jelentékenyebb szerepet játszhatott az úgynevezett „alsóbb társadalmi rétegek” hétköznapi életében (Balogh 1972). A közelmúltban elhunyt kiváló kultúrtörténész, Tóth István György, aki az 1980-as években az első szélesebb körű vizsgálatot végezte az írásbeliség elterjedéséről a kora újkori Magyarországon, ugyancsak a Furet–Ozouf-féle francia kutatási minták, illetve a meginduló francia és angol kritikai szemlélet jegyében dolgozott. Nagy áttekintő munkájában már korántsem csak számokkal és százalékokkal érvelt, hanem számításba vette a csak olvasni tudás képességének a jelenlétét, s ennek kulturális következményeit is. Mégis, megítélésem szerint – s kettőnk vitáinak a lényege ebben állt –, még ő is túlságosan ragaszkodott a hagyományos analfabétizmus vs. teljes alfabetizmus modelljéhez, és az „alsóbb társadalmi rétegek” esetében nézetem szerint ő is meglehetősen alulértékelt, alábecsülte az írott-nyomtatott kultúra jelenlétét és súlyát (Tóth 1987; 1996). Szemben például Péter Katalinnal, aki a Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtár egyes nyomtatott műfajainak – például kalendáriumoknak, imádságos- és énekeskönyveknek – az elterjedtsége tekintetében jóval derűlátóbbnak bizonyult, s már a 16. század vonatkozásában is (Péter 1984).

A saját kutatási tapasztalataim arra a következtetésre vezettek, hogy a kora újkori Magyarországra nézvést inkább olyan történeti forrásokra lehet bukkanni, amelyek alapján a nyugat-európai kvantitatív kutatásoknak a kritikai tesztelhetők – vagyis az előbb említett Margaret Spufford és Egil Johansson módszertani felvetései –, illetve olyanokra, amelyek lehetővé teszik a Chartier-féle megközelítés újszerű metodológiai javaslatainak a kipróbálását. Mint arra egy korábbi tanulmányomban már igyekeztem felhívni a figyelmet (Sz. Kristóf 1995), egyes, a 18. század második feléből származó összeírásaink, amelyek az iskolák és az iskoláztatás korabeli helyzetéről tudósítanak, nálunk is arról tanúskodnak, hogy az olvasás, írás és számolás oktatása időben elvált egymástól, s hogy a parasztyermekek legalább egy részének nálunk is volt lehetősége legalább olvasni megtanulni. Némelyik összeírásunk „Megjegyzés” rovatában például gyakran teljesen egyértelműen leírják, hogy a szülők éppen akkor veszik ki a gyermekeket az iskolából, amikor az

írás és a számolás oktatása megkezdődne (Kanyar 1970; Sugár 1970; 1973). Egyes kortárs, sőt korábbi egyházi forrásaink, vizitációs jegyzőkönyveink is arra utalnak, hogy például a bértárlásra, illetve a konfirmációra felkészítő katekizációs oktatás nálunk is jelentékeny szerepet játszhatott az alfabetizáció egyes részképességeinek az elterjesztésében az „alsóbb társadalmi rétegek” körében is. Miskolczi Csulyak István református esperes Borsod megyei egyházlátogatási feljegyzései például, ha a svédországi lutheránusokéhoz hasonló alfabetizációs kampányról nem is tudósítanak, a katekizációs gyakorlat 17. század közepi falusi jelenlétéről nagyon is megemlékeznek, sőt – értékes adatokat kínálva az írott/nyomtatott kultúra használatának nemi megoszlásához –, elsősorban *leányok* oktatásáról beszélnek (Zoványi 1906). A katolikusok esetében továbbá nálunk is eredményes lehetne a különféle harmadrendek, illetve a 17–18. században megalakult városi kongregációk tevékenységének a közelebbi vizsgálata, mind a nőkre, mind a férfiakra vonatkozóan. Egy ilyen irányú – de sajnos máig befejezetlenül maradt – kutatásom szerint például egyes társulatok nyomtatásban is kiadott regulái nagyon is megkülönböztetik egymástól az úgynevezett *olvasni tudó*, illetve *olvasni nem tudó* tagokat, s ennek megfelelően írnak elő különböző kegyességi gyakorlatokat a számukra; írástudásról vagy írásoktatásról ugyanakkor egyetlen szót sem ejtenek. Ez a jelenség megfigyelhető például a jezsuitáknál (1681 és 1708), valamint több kongregációnak a 18. század elején kiadott regulájában, így például a karmeliták *Szent Skapulár* nevű társasága (1703), vagy a mennybe vitetett Boldogságos Szűz Mária kongregációja (1710) regulái esetében. Azt is tudjuk továbbá, hogy közülük egyesek – mint például a jezsuiták – kifejezetten oktatással, az úgynevezett „*külsők*” oktatásával is foglalkoztak.⁷

Az új francia olvasástörténeti irányzat előbb bemutatott lágyabb, kvalitatívabb, s ugyanakkor plurálisabb megközelítésének a helytállóságát továbbá olyan forrástípusok is alátámasztják, amelyeknek a vizsgálata eredendően nem játszott szerepet az irányzat megszületésében. Ilyenek például a kora újkori *jog* területén keletkezett forrástípusok, amelyekkel jómagam az elmúlt időben hosszabban és alaposabban foglalkoztam. Azért a jog, mert – mint a források alapján kiválóan megállapítható volt –, a legkülönbözőbb jogi aktusok, jogszokások *kommunikációs formákat* is legitimálnak egyben, kommunikációs formákat foglalnak magukban, írnak elő vagy zárnak ki (Sz. Kristóf 2002).

Amint azt a 2000. szeptember 8-án Pápán megrendezett *Alfabetizáció az újkori Magyarországon* című interdiszciplináris konferencián már bemutathattam, az általam vizsgált jogi források két nagyobb csoportot alkottak. Az egyik csoport a jog *normáit* megjelenítő szövegeket foglalt magában, amilyen például a *Corpus*

statutorum címet viselő jogtörténeti forráskiadványunk rendeletanyaga (Kolosvári-Óvári 1885–1909), vagy a *Régi Magyar Könyvtár* 16. és 17. századi jogi szakkönyvei. A másik csoportba a jog *használatát*, annak hétköznapi gyakorlatát megjelenítő források tartoztak: különböző büntető- és civiljogi ügyletek során ténylegesen létrejött irattípusok, amilyenek például az úriszéki perek (Varga 1958), a boszorkánypererek, illetve Szeged város 18. századi levéltárának – ahol évekig dolgoztam – vonatkozó iratanyaga.

Tekintettel arra, hogy ezt a kutatást már lezártam, és ami megírható volt, meg is írtam különböző tanulmányaimban,⁸ a kora újkori magyarországi jogi kommunikációnak itt csak egyetlen egy aspektusára szeretnék visszatérni, amely kiválóan alátámasztja a Chartier-féle olvasástörténet egyik legfontosabb megállapítását.

Mint arra az *Acta Papensia* 2002-es, az említett pápai alfabetizációtörténeti konferencia előadásait közreadó számában rámutattam, létezett a kora újkori magyarországi jogásznyelvnek egy olyan formulája, ami vizsgálataim alapján úgy tűnik, több volt, mint formula. Különböző latin, német és magyar nyelvű variánsaiban így hangzik: „*oretenus vel in scriptis*”, „*humano documento vel litteris*”, „*litterali documento vel humano testimonio*”, „*mit Briefe oder ohne Briefe*”, „*levelekkel vagy élő bizonyossággal*” stb. Ez a formula a késő középkortól a 18. század végéig (sőt, olykor azon is túl) a legkülönbözőbb jogi forrásokban fordult elő, s azt jelentette, hogy az illető jogi aktus hitelesítése, illetve utólagos bizonyítása *vagyilagosan*, a verbális kommunikáció *mindkét* – hol ezen, hol azon – módjának az alternatív igénybevételével megtörténhetett, *akár szóban, akár írásban*. Ami előfordulásának a közelebbi kontextusait illeti, két jelentőségteljes szférát állapíthattam meg: egyrészt a javak átruházásának/elidegenítésének a kontextusát (adásvételi és hitelügyletek, javakhoz fűződő tulajdon- és használati jogok), másrészt a személyes identitás tanúsításának a kontextusát (származás, társadalmi státus, magaviselet tanúsítása). Formulánk többségében a 16–17. századból volt adatolható, ám bőségesen előkerült még a 18. század folyamán is, vagyis abban az időszakban, amelyre már a Habsburg adminisztráció magyarországi újraberendezkedése, és a lokális, helyhatósági írásbeliség előmozdítása, vagy legalábbis az erre irányuló törekvések voltak jellemzők. Ez a III. Károlytól I. Ferencig tartó időszak a jogi-adminisztratív kommunikáció szempontjából korántsem bizonyult tehát egységesnek: jóllehet, valóban kimutatható egy az írásbeliség minél szélesebb körű bevezetésére irányuló felső szándék (az ingatlanadásvételi ügyleteket és adósságokat kötelezően „*intabulálni*,” azaz jegyzőkönyvezni kell, emberek és állatok kilétét/milétét „*passusokkal*,” azaz menlevelekkel kell igazolni, s mind a javakat, mind az alattvalókat immár írásban kell nyilván tartani),

⁷ *Regulai a' Jesus Társaságának...*, 1681; Illyés 1708; *Haszna és Szokása Carmeliták Szent Szerzetiben való Fő Társaságának...*, 1703; *Mennybe Vitetett Boldogságos Szűz Maria Congregációjának...*, 1710.

⁸ Lásd az 1. számú jegyzetben felsoroltakat.

mégis, a lokális gyakorlatok úgy tűnik, nagyon szívósan őrzik, nagyon sokáig tovább éltetik a régi, vagylagos hitelesítési–bizonyítási formát (szóban is lehet).⁹

Formulánk kora újkori használatának egyik legfigyelemreméltóbb sajátossága az volt – és itt kapcsolódna vissza az új francia olvasástörténet egyik legfontosabb tételéhez –, hogy nem korlátozódott a társadalom egy bizonyos státuscsoportjára, hanem egyaránt lefedni látszott a közép- és alsó rétegeket: köz- és kisnemességet, városi polgárságot, és a jobbágyságot. A jobbagyokra nézvést bőséggel előfordult például a Varga Endre által kiadott 16–17. századi úriszéki peranyagban és a *Corpus statutorum* egyes rendeleteiben, a városokra nézvést megtaláltam a *Jus civile* című szabad királyi városi jogkönyvben, valamint a *Corpus statutorum* oppidumokra vonatkozó rendeleteiben, a megyei nemességre nézvést pedig – többek között – Kithonich János 17. századi eljárásjogi kézikönyvében, a *Directio methodicában*.¹⁰ Sőt, megállapíthattam, hogy e vagylagos hitelesítési–bizonyítási gyakorlat előfordulása túlmutat a hétköznapi jogi diskurzuson, joggyakorlaton, és bőséggel megtalálható például a hazai boszorkány- és demonológiai diskurzusban is, úgy a hivatalos egyházi-büntetőjogi képzetek, mint a populáris hiedelmek szintjén. A „vagy szóban, vagy írásban” lehetőség valamilyen formában ott rejtőzik azokban a megfogalmazásokban, amelyekkel papok, jogászok és bírák az ördöggel kötött szövetség módját – kommunikációs formáját – leírni igyekeztek. Hadd idézzek itt csak egyetlen példát a sok közül: Nógrádi Mátyás református püspök, amikor 1650-ben a paktum lehetséges formáit tárgyalta, megkülönböztetett–elképzelhetőnek tartott mind „per verbum”, mind „per scripturam” kötött szövetséget, s a szóbeli változatot egyáltalán nem tartotta kevésbé éltélendőnek az írottátnál.¹¹

Azáltal tehát, hogy formulánk a kora újkori társadalom ennyire különböző vagyoni és státuscsoportjait fedte le, s hogy még a démoni fikció szférájába is behatolt, az írásbeliség korabeli használatának olyan sajátos – és korlátozott – formáiról tanúskodott, amelyek mindezen csoportokra egyaránt jellemzőek, s teljességgel megszokottak, elfogadottak lehettek. A vagy-vagy lehetőség, a szóbeliség presztízse tehát minden bizonnyal igen fontos összetevője volt a korabeli jogi-kommunikációs repertoárnak, csakúgy, mint azok a non-verbális gesztusok és rítusok (kézfogás, áldomásívás stb.), vagy éppenséggel tárgyak (különbféle szimbolikus tulajdon- és birtokjelek, -jegyek), amelyekre itt és most nem volt módom kitérni.¹²

Befejezésül arra szeretnék rámutatni, hogy a kommunikációnak ez a kvalitatívabb-plurálisabb történeti megközelítése abból a szempontból, hogy éppenséggel kulturális gyakorlatokra és használatokra koncentrál, egyáltalán nem áll távol az antropológia/néprajztudomány érdeklődési körétől és vizsgálódási terepétől. Megítélésem szerint igen fontos útmutatásokat kínál ahhoz, hogy a kommunikáció jelenségét sokkal komplexebben, interdiszciplinárisabban, és legfőképpen sokkal cselekvésközpontúbban vizsgálhassuk.¹³

Irodalom

Balogh István

1972 A paraszti művelődés. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Tanulmányok II. Budapest: Akadémiai Kiadó. 487–564.

Benda Kálmán

1976 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság* 4: 54–61.

1977 Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években. *Somogy megye múltjából* 8: 123–134.

Chartier, Roger

1976 Une culture élémentaire: la signature. In Roger Chartier–Marie-Madeleine Compère–Dominique Julia: *L'Éducation en France du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris: Société d'édition d'enseignement supérieur. 87–297.

1985 (szerk.) *Pratiques de la lecture*. Marseille: Editions Rivages.

1986 Les pratiques de l'écrit. In *Histoire de la vie privée*. Tome III. De la Renaissance aux Lumières. Sous la direction de Roger Chartier. Paris: Éditions Seuil. 113–159.

1987a *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris: Éditions Seuil.

1987b (szerk.) *Les usages de l'imprimé*. Paris: Fayard.

1989a Le monde comme représentation. *Annales E.S.C.* 6: 1505–1520.

1989b Texts, Printing, Readings. In Lynn Hunt (szerk.): *The New Cultural History*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press. 154–175.

1992 Laborers and voyagers: From the Text to the Reader. *Diacritics* 22: 2: 49–61.

1994 A kódextől a képernyőig. Az írott szó röppályája. *BUKSZ (ősz)*: 305–311.

2006 Kultúrtörténet és historiográfiai hagyományok. Keszeg Anna interjúja Roger Chartier-vel. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 23: 7 (Március): 5–20.

⁹ Az adatok számbavételét lásd Sz. Kristóf 2002: 19–28.

¹⁰ A részletes hivatkozásokat lásd Sz. Kristóf 2002: 21–26.

¹¹ Sz. Kristóf 2002: 27. Az ördöggel kötött szövetség mint jogi-kommunikációs aktus vizsgálatahoz lásd még további tanulmányaimat: Sz. Kristóf 1995; 2008a; Klaniczay–Kristóf 2001, különösen: 973–975.

¹² Ezekről részletesebben és adatokkal alátámasztva lásd Sz. Kristóf 2002: 9–17. Lásd még Gráfik 1972; 1975; 1976; továbbá általánosabban Voigt–Szépe–Szerdahelyi 1975.

¹³ A későbbiekben jómagam ezt az utóbbi irányt igyekeztem továbbfejleszteni két mikrotörténeti jellegű tanulmányomban, lásd Sz. Kristóf 2003; 2004. (A mikrotörténeti módszer mibenlétéről a vonatkozó szakirodalommal lásd *Ibidem*.) A Chartier-féle olvasástörténeti megközelítés általánosabb tanulságai ugyanakkor legújabb, az amerikai indián értelmiség kulturális ideológiájára, valamint az antropológiai gondolkodás kora újkori formáira vonatkozó kutatásaimban is rendre visszaköszöttek, illetve hasznosíthatónak bizonyultak, lásd Sz. Kristóf 2007; 2008b; 2008c.

Cressy, David

1981 Levels of Illiteracy in England 1530–1730. In Harvey J. Graff (szerk.): *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Cambridge: Cambridge University Press. 96–104.

Égető Melinda

1999 Írott és íratlan törvény nyugat-dunántúli szőlőhegyek életében a 17–18. században. In Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. 533–549.

Furet, François–Ozouf, Jacques

1977a Trois siècles de métissage culturel. *Annales E.S.C.* 3 (Mai–Juin): 488–502.

1977b *Lire et écrire*. L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry I–II. Paris: Editions Minuit.

Goody, Jack (szerk.)

1968 *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

1977 *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge: Cambridge University Press.

1986 *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

1987 *The Interface Between the Written and the Oral*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goody, Jack–Ian Watt

1962–1963 The Consequences of Literacy. *Comparative Studies in Society and History* V: 304–345. (Részleges magyar fordítását lásd Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest: Áron Kiadó. 1998. 111–128).

Graff, Harvey J. (szerk.)

1981 *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gráfik Imre

1972 A tulajdont jelölő jelek rendszere a népi műveltségben. *Néprajzi Értesítő* LIV: 69–105.

1975 A családon belüli tulajdonjelek. In Voigt Vilmos–Szépe György–Szerdahelyi István (szerk.): *Jel és közösség*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 67–81.

1976 Tulajdonjelek a kommunikációs helyzetben. *Ethnographia* LXXXVII 3: 327–347.

Gunda Bela

1989 *A rostaforogató asszony*. Budapest: Múzsák Kiadó. Haszna és Szokása Carmeliták Szent Szerzetiben való Fő Társaságnak ugymint Scapularnak Ertelme.

1703 Nagyszombat. (RMK I/1681). Histoire et sciences sociales. Un tournant critique?

1988 *Annales E.S.C.* 6: 291–293. Histoire et sciences sociales; Tentons l'expérience.

1994 *Annales Histoire–Sciences Sociales* 1: 3–4. Houston, Rab

1982 The Literacy Myth? Illiteracy in Scotland 1630–1760. *Past and Present* 96 (August): 81–102.

Illyés András

1708 *Szerzetesi Tekélletességnek, és Joságos cselekedeteknek Gyakorlatossága*. Nagyszombat (RMK I/1753).

Johansson, Egil

1981 The History of Literacy in Sweden. In Harvey J. Graff (szerk.): *Literacy and the Social Development in the West. A Reader*. Cambridge: Cambridge University Press. 151–182.

Kanyar József

1970 Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770–1789). *Somogy megye múltjából*. Évkönyv. 55–92.

Klaniczay Gábor–Kristóf Ildikó

2001 Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages religieux de l'écrit (Moyen Age et Temps modernes). *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 4–5 (Juillet–Octobre): 947–980.

Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen (szerk.)

Corpus statutorum Hungariae municipalium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Budapest: MTA.

1885. I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai.

1890. II. A tiszáninneni törvényhatóságok jogszabályai.

1892. III. A tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai.

1896. IV. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai (Első fele).

1897. IV. A dunáninneni törvényhatóságok jogszabályai (Második fele).

1902. V. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai (Első fele).

1904. V. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai (Második fele).

Le Goff, Jacques

1967 Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne. *Annales E. S.* C. 780–791.

Lévi-Strauss, Claude

1962 *La pensée sauvage*. Paris: Librairie Plon.

1973 *Anthropologie structurale deux*. Paris: Librairie Plon. *Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle*.

1965. Vol. I. (G. Bollème, J. Ehrard, F. Furet, D. Roche, J. Roger) Paris–La Haye: Mouton.

1970. Vol. II. (M. T. Bouyssy, J. Brancolini, J.-L. Flandrin, M. Flandrin, A. Fontana, F. Furet, D. Roche) Paris–La Haye: Mouton.

Menybe Vitetet Bóldogságos Szűz Maria Congregatiojának ... Eredete; Regulái: Búcsúi.

1710 Nagyszombat (RMK I/1780).

Muchembled, Robert

1978 *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe–XVIIIe siècles)*. Essai. Paris: Flammarion.

Noiriel, Gérard

2001 [1996] A történetírás „válsága.” Elméletek, irányzatok és viták a történelemről, tudományválasztásról napjainkig. (Ford. Czocho Gábor.) Budapest: Napvilág Kiadó.

Péter Katalin

1984 A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 1–2: 80–102.

Reay, Barry

1991 The Context and Meaning of Popular Literacy: Some Evidence from Nineteenth-Century Rural England. *Past and Present* 131 (May): 90–129.

Regulai a' Jesus Társaságának azokkal együtt, melyek kiváltképpen az Coadjutorokhoz tartozandók.

1681 Nagyszombat (RMK I/1270).

RMK

1879 Szabó Károly (szerk.): *Régi Magyar Könyvtár*. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. I/1. 1645-ig, I/2. 1646-tól. Budapest: MTA Könyvtár Hivatala.

Sanderson, Michael

1972 Literacy and Social Mobility in the Industrial Revolution in England. *Past and Present* 56 (August): 75–104.

Schofield, Roger S.

1981 Dimensions of Illiteracy in England 1750–1850. In Harvey J. Graff (szerk.): *Literacy and the Social Development in the West*. A Reader. Cambridge: Cambridge University Press. 201–213.

Smout, Thomas C.

1982 Born Again at Cambuslang: New Evidence on Popular Religion and Literacy in Eighteenth-Century Scotland. *Past and Present* 97 (November): 114–127.

Spufford, Margaret

1979 First Steps in Literacy: The Reading and Writing Experiences of the Humblest Seventeenth-Century Spiritual Autobiographers. *Social History* 4: 407–435.

1982 [1981] *Small Books and Pleasant Histories*. Popular Fiction and Its Readership in Seventeenth-Century England. Athens, Georgia: The University of Georgia Press.

Stone, Lawrence

1964 The Educational Revolution in England 1560–1640. *Past and Present* 28 (July): 41–101.

1969 Literacy and Education in England 1640–1900. *Past and Present* 42 (February): 69–139.

Sugár István

1970 Adatok a Szolnok megyei népiskolai oktatás XVIII. századi történetéhez. *Jászkunság* 182–186.

1973 Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770–1775 között. *Archívum*. A Heves megyei Levéltár Közleményei 49–84.

Sz. Kristóf Ildikó

1995 „Istenes könyvek” – „ördögös könyvek”. Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján. *Népi kultúra–Népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII: 67–104.

1999 „Rendeld el házaadat, mert meghalsz”. A kora újkori magyarországi paraszti végrendelezés normái és formái. In Benedek Katalin–Csonka Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán*. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet. 521–556.

2002 A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia*. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei, Második évf., 1–2. (Alfabetizáció az újkori Magyarországon c. konferencia előadásai.) 3–29.

2003 A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története. *Népi kultúra–Népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXI: 165–194.

2004 The Letters of the Red-Haired Lawyer. Power, Communication and Identity in an 18th-century city of South Hungary. In Paládi-Kovács, Attila (főszerk.): *Times, Places, Passages*. Ethnological Approaches in the New Millennium. Selected Papers of the 7th International Conference of SIEF. Budapest: Akadémiai Kiadó. 268–278.

2007 Kié a „hagyomány” és miből áll? Az Indigenous Studies célkitűzései a jelenkori indián felsőoktatásban. In Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. Tanulmányok. Tabula könyvek 8. Budapest: Néprajzi Múzeum. 153–172.

2008a How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Legal Customs and Literacy in Witch Confessions in Early Modern Hungary. In Gábor Klaniczay–Éva Pócs (szerk.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions*. Demons, Spirits, Witches 3. Budapest–New York: Central European University Press. 164–183.

2008b A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század). In Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek*. Vallástudományi fogalmak tudományközi megközelítésben. Tanulmányok a transzcendensről VI. Budapest: Balassi Kiadó. 115–134.

2008c Challenged Objects – Challenged Texts: Reflections on American Indian Museology and the History of Reading. In Korkiakangas Pirjo–Lappi Tiina–Riitta–Niskanen Heli (szerk.): *Touching Things*. Ethnological Aspects of Modern Material Culture. Studia Fennica Ethnologica. Helsinki: Finnish Literature Society. 117–129.

Szabó István (szerk.)

1972 *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Tanulmányok II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Takács Lajos

1976 Foglalkozások és foglalkozási módok a hazai irtásföldeken. *Ethnographia* LXXXVII: 1–2: 63–83.

Tárkány Szűcs Ernő

1965 A jószágok égetett tulajdonjegyei Magyarországon I–II. Közlemény. *Ethnographia* LXXVI 2: 187–199; 3: 359–410.

Thomas, Keith

1978 [1971]. *Religion and the Decline of Magic*. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England. Peregrine Books.

Tóth István György

1987 Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17–19. században. In Bálint István János (szerk.): *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez*. Az Országos Széchenyi Könyvtár Kiadványai. Új sorozat, 2. Budapest. 143–165.

1996 „Mivelhogya magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.

Tylor, Edward B.

1960 [1881] *Anthropology*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

1964 [1865] *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization*. Chicago–London: The University of Chicago Press.

Vansina, Jan

1973 [1961] *Oral Tradition. A Study in Historical Methodology*. Harmondsworth, Middlesex, England–Ringwood, Victoria, Australia: Penguin Books.

Varga Endre (szerk.)

1958 *Úriszék*. XVI–XVIII. századi perszövegek. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Voigt Vilmos–Szépe György–Szerdahelyi István (szerk.)

1975 *Jel és közösség*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Zoványi Jenő (közli)

1906 Miskolczi Csulyak István zempléni ref. esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei.

Történelmi Tár I. közl. 48–102, II. közl. 266–313, III. közl. 368–407.

DEÁK ÉVA

A kora újkori erdélyi öltözködés a viseletszabályozások és viseletsorozatok tükrében

A ruházat már első ránézésre számos információt közöl viselőjéről. Ezzel magyarázható, hogy az öltözködés – akárcsak manapság – kiemelkedően fontos szerepet játszott a közép- és kora újkori Európában. A ruha jelezhetette viselője etnikai és regionális hovatartozását, életkorát, családi állapotát, s illenie kellett az alkalomhoz, melyen viselték. A férfi és a nő viselet a mainál egyértelműbben elkülönült.

A viselt ruha fontos funkciója a viselő társadalmi helyzetének kifejezésre juttatása.¹ A ruházat státuszjelző szerepe ma is jelentős, s a koraújkorban is a rang egyik leglátványosabb megnyilvánulási területe volt. Nemcsak az aktuális társadalmi állást, hanem az ambíciókat is megmutathatta. A túlzott cifrázkodás és a ranghoz nem illő öltözködés ellen mind a katolikus, mind a protestáns egyházak képviselői rendszeresen felszólaltak.² Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művében, mely a korszak talán legismertebb moralizáló írása, szintén visszatérő gondolat az öltözködésbeli túlzások elítélése.³ A szokások és a közvélemény szabályozó szerepén túl törvények, rendeletek és statútumok is foglalkoztak az öltözködéssel.

A dolgozat a ruházat társadalmi státuszjelző szerepét vizsgálja a 17–18. századi Erdélyben a kézzel festett viseletsorozatok és a ruharendeletek alapján. A sorozatok viseletképeken mutatták be a korabeli erdélyi társadalom tipikus képviselőinek öltözékeit, míg a törvényhatóságok jogi eszközökkel szabályozták az öltözködést. A viselő társadalmi helyzete mindkét forráscsoport esetében döntő fontossággal bírt. A norma szerint ugyanis a ruhának a lehető legpontosabban kellett megjelenítenie a társadalmi státust. Az osztályok felismerhetőségén túl a belső rétegződés kifejezésre juttatását is elvárták. A sorozatok viseletképei megfeleltek e feltételeknek, illetve maguk is ezeket az elvárásokat közvetítették. Mivel a felsőbb osztályok privilégiumának tartott státuszjelző elemek kisajátítása elítélendőnek számított, a

¹ Az öltözködés és társadalmi helyzet kapcsolatára: Belfanti–Giusberti 2000; Blockmans 1999; Bulst–Jaritz 1993; Dinges 1992; Flórián 1997: 745–756, Jaritz 1993: 8–31.

² Példák erre Szenci Molnár Albert református teológus imádsága „Kevélykedés és drága öltözetre vágyás ellen” és Csúzi Zsigmond pálos szerzetes prédikációgyűjteményének öltözködéssel kapcsolatos bírálatai. Szenci Molnár 1976: 349–350; Juhász 1944. További példákat hoz: Jankovics 1990: 16.

³ Apor 1978: 25, 54–69.